

EVOLUȚIA RAPORTURILOR DINTRE AȘEZĂRILE MILITARE ȘI CIVILE LA DUNĂREA DE JOS

Al. Suceveanu

Considerațiile din rândurile de mai jos nu au — și nici nu pot avea — pretenția să rezolve una din cele mai disputate probleme ale sistemului administrativ-militar roman și anume rolul castrilor și al *canabae*-lor adiacente față de vechile așezări indigene, dezvoltarea ulterioară a acestora și deci consecințele situației date pentru evoluția procesului de romanizare văzut prin prisma aceluia de urbanizare. Chiar dacă în concepția noastră romanizarea din provinciile dunărene ar trebui urmărită cu precădere în mediul rural, acolo unde a existat o intensă viață anterioară stăpînirii romane și unde s-ar putea deci surprinde influența lent grefată a civilizației romane asupra unor comunități care au suferit de prăvălire a ordinii impuse de autoritatea imperială, în vreme ce orașele romane au dispărut fără a lăsa nici o urmă din structura lor urbană, este în afară de orice îndoială că la momentul dat, din punctul de vedere al administrației romane, cetatea constituia placa turnantă a romanității provinciale.

După cum se știe, în ținutul dintre Dunăre și Marea Neagră, urbanizarea are antecedente care țin de perioada greacă, stăpînirea romană nefăcînd decît să încurajeze în continuare dezvoltarea unor orașe care de mai multă vreme jucau rolul unor mesageri ai unui mod de producție care va căuta să cîștige teren în fața celui posedat de comunitățile indigene. Pe de altă parte însă necesități strategice au impus, odată cu anexarea oficială a acestui ținut, fixarea unor corpuri de trupă de ale căror raporturi cu așezările indigene urmează să ne ocupăm în continuare, nu înainte însă de a trece în revistă teoriile generale despre această problemă.

Cum era și firesc, opinia care a prevalat pînă la un moment dat a fost aceea a lui Th. Mommsen, după care din *canabae*-le lagărelor de legiune se vor dezvolta viitoarele orașe, supuse desigur evoluției municipale romane¹. Menționînd doar ponderea contribuției lui A. Schulten, privind organizarea teritoriilor legiunilor², se cuvine să amintim reala cotitură pe care a marcat-o intervenția lui O. Bohn, care susține dezvoltarea independentă a *canabae*-lor față de așezarea civilă (*vicus, civitas*) lingă care a luat ființă castrul, acestea dispărînd odată

1 Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, Berlin, 1905, p. 176 și urm.

2 A. Schulten, *Hermes*, XXIX, 1894, p. 481—516.

cu plecarea legiunii³. Confirmată de descoperirile epigrafice de la Troesmis (Iglița) — valorificate mai de mult de R. Vulpe⁴ — ca și de opiniile mai noi privind inexistența unei simbioze în aceste „duble comunități”⁵, teoria lui O. Bohn avea să fie repusă în discuție, recent, de doi învățați, vestgermanul Fr. Vittinghoff și maghiarul A. Mócsy.

Urmindu-l pe primul dintre ei, municipalizarea este strâns legată de existența factorului reprezentat de o legiune și nu de orice castru auxiliar — care nu avea *canabae*; în realitate nu *canabae*-le se municipalizează ci doar *vicus*-ul sau *civitas* indigenă din apropierea castrului; în fine legiunea nu are un control nemijlocit asupra teritoriului ci doar prin intermediul *canabae*-lor, singurele care au personalitate juridică⁶.

Reluând afirmațiile cercetătorului vest-german, se cuvine să precizăm că municipalizarea nu se arată a fi atât de obligatoriu legată de existența unui castru de legiune, dacă avem în vedere situația de la Tropaeum Traiani (Adamclisi), unde nu poate fi demonstrată nici măcar aceea a unui castru auxiliar⁷. Nici afirmația potrivit căreia numai castrulele de legiune aveau *canabae* nu este mai validă, cită vreme și la Dimam (Belene), mică stațiune între Nove (Șriștov) și Oescus (Gigen) — deci oricum castru auxiliar —, sint menționate asemenea *canabae*⁸ ca și la Castra Regina (Regensburg) cu un an înainte ca aici să fie adusă legiunea III Italica, deci în perioada cît castrul din apropiere de la Kumpfmühl era ocupat de cohors II Aquitanorum civium Romanorum⁹. În ceea ce privește teoria lui O. Bohn, reluată ritos de Fr. Vittinghoff, după care numai așezările indigene se puteau municipaliza, nu și *canabae*-le, ea este contrazisă de același Vittinghoff, care afirmă că după Marcus Aurelius era posibilă și municipalizarea *canabae*-lor¹⁰.

În fine pentru a susține că legiunea nu avea un teritoriu al ei, ar trebui eliminate numeroasele inscripții în care se vorbește de *prata legionis* sau *territorium legionis*, dificultate subliniată chiar de învățatul vest-german¹¹.

Rezultă din cele de pînă acum că principalele carențe ale teoriilor lui Fr. Vittinghoff constau pe de o parte în încercarea de a găsi o regulă acolo unde ea nu există — și nici nu se putea altfel, cită vreme e vorba de situații diferite ce depind în mare măsură de realitățile preexistente cuceririi romane, care ne rămân adeseori necunoscute — pe de alta în convingerea ce se degajă din lectura contribuțiilor lui Vittinghoff că pe parcursul primelor trei secole ale Imperiului roman nimic nu s-a schimbat în evoluția raporturilor juridice dintre așezările militare și civile.

Contribuția lui A. Mócsy, un asiduu cercetător al problemelor de organizare militară și administrativă în general, are darul să îplinească tocmai această ultimă carență, în măsura în care ea ne înfățișează o evoluție a acestor raporturi, în concordanță de altfel cu istoria administrativă a organizării provincial romane¹². Astfel, crede a putea susține cercetătorul maghiar, spre deosebire de secolul I e.n. cînd legiunile și trupele auxiliare aveau în posesiune teritorii mai

3 O. Bohn, *Germania*, X, 1926, p. 25—36.

4 R. Vulpe, *S.C.I.V.*, IV, 3—4, 1953, p. 557—579.

5 F. de Martino, *Storia della costituzione Romana*, IV, 2, Napoli, 1965, p. 671—673 (cu bibliografie).

6 Fr. Vittinghoff, în *Studien zur europätschen Vor- und Frühgeschichte*, Neumunster, 1960, p. 132—142 și în *Chiron*, I, 1971, p. 299—318 (ambele cu toată bibliografia problemelor).

7 Pentru opinia formulată în text vezi R. Vulpe, în *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica*, Sofia, 1963, p. 149 iar pentru aceea a existenței aici a unui castru, în ultimă instanță, Em. Popescu, *Studii Clasice*, VI, 1964, p. 196.

8 D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967², p. 355, r. 71—72. În același sens Em. Dorușiu—Boilă, *S.C.I.V.*, 23, 1, 1972, p. 55, n. 26.

9 *Canabae*-le sînt menționate, prescurtat, în inscripția *C.I.L.*, III, 14, 370⁰ (178 e.n. cu toate încercările lui Vittinghoff, *Chiron* . . . , p. 306 de a schimba datarea inscripției) în vreme ce legiunea III Italica nu vine aici decît în anul 179 e.n. (*C.I.L.*, III, 11965).

10 Fr. Vittinghoff, *Studien* . . . , p. 139. Emilia Dorușiu—Boilă, *Dacia, N.S.*, XVI, 1972, p. 133—144, nu pare să fi înțeles corect această nuanță, insistînd asupra municipalizării doar a cetății, deși evenimentul are loc oricum începînd din vremea domniei lui Marcus Aurelius.

11 Idem, *Chiron* . . . , p. 302—303.

12 A. Mócsy, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. internationalen Limes Kongresses in Sueddeutschland, Köln-Graz, 1967*, p. 211—214.

mult sau mai puțin întinse, caracterizate de Tacitus drept *agri vacui militum usui sepositi*¹³, în secolul II e.n. *canabae*-le își câștigă o autonomie în conducerea teritoriului, chiar dacă sub directa îndrumare a unităților militare, interesate în procurarea hranei și a mijloacelor de existență necesară trupelor. Această autonomie ia sfârșit odată cu domnia Severilor, când se constată o progresivă municipalizare a *canabae*-lor, desprinse — ca municipii — de autoritatea militară, fără ca aceasta să excludă existența în continuare a unor teritorii rămase sub directul control al castrilor. Reflectând intensificarea procesului de urbanizare, această separare se explică prin generalizarea impozitului în natură *annona militaris*, perceput acum în tot Imperiul, așa cum a demonstrat-o mai de mult D. van Berchem¹⁴.

Chiar dacă în această viziune nu se discută decât strict raporturile dintre castru și *canabae*, ignorându-se astfel decisivul aport al teoriilor lui O. Bohn, socotim că teoria învățatului maghiar este în principiu acceptabilă, n-ar fi decât pentru că ea pare a fi confirmată, așa cum vom încerca să dovedim în cele ce urmează, de documentele epigrafice dobrogene.

Organizarea de dată mai recentă a Dobrogei ca provincie romană — începutul domniei lui Vespasian, dacă ipoteza formulată de noi este corectă¹⁵ — exclude, credem, existența acelor *agri vacui* de care vorbea Tacitus.

În schimb, odată cu domnia lui Traian, asistăm la o profundă reorganizare militară și administrativă a teritoriului dobrogean. Se definitivează acum nu numai sistemul defensiv al *limes*-ului dunărean, prin stabilirea unor castru stativ la distanțe aproximativ egale — majoritatea auxiliare, în afară de cel de legiune de la Troesmis și stația flotei dunărene de la Noviodunum (Isaccea)¹⁶, ci și suprafețele diverselor teritorii, așa cum ne-o demonstrează hotărnicile de la Histria și Callatis (Mangalia)¹⁷.

Din această perioadă — a doua, în cronologia lui A. Mócsy — datează trei documente care ne vorbesc despre organizarea teritoriilor militare. Este vorba mai întâi despre inscripția de la Ulmetum (Pantelimonul de Sus), *vicus* din teritoriul castrului de la Capidava¹⁸ construit de un detașament al legiunii XI-a Claudia sau, mai curînd, V-a Macedonica¹⁹, în care este menționat în funcția de *quinquennalis territorii Capidavensis* civilul C. Iul. Quadratus²⁰, deținător în același timp al titlului de *princeps loci*, șef al unei unități de tip neroman, eventual o obște²¹.

A doua inscripție provine de la Noviodunum — probabil stația principală a flotei dunărene²² și-l menționează pe Ti. Claudius Valens în funcția de *quinquennalis*, alături de doi *magistri*, Celsius Celerianus și Claudius...²³. Lăsînd la o parte faptul că inscripția nu poate fi datată cu precizie în primele trei sferturi ale secolului II e.n., ceea ce este însă probabil, dificultatea principală constă în faptul că titlul lui Ti. Claudius Valens nu este complet. Astfel ar fi să admitem doar cu

13 Tacit, *Annales*, XIII, 54—55.

14 D. van Berchem, în *Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France*, LXXX, 1937, p. 117—201.

15 Al. Suceveanu, *Pontica*, IV, 1971, p. 105—123.

16 O rapidă trecere în revistă a corpurilor de trupă de pe *limes*-ul dunărean la Em. Condrachi, *Istoria României*, I, București, 1960, p. 484—487.

17 Pentru hotărnicia histriană, cf. D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 349—385 iar pentru cea callatiană, Sc. Lambrino, *Hommages à Albert Grenier*, Bruxelles 1962, p. 928—939.

18 V. Pârvan, *Ulmetum*, I—III, *passim* și, recent, B. Saria, *R.E.*, IX, A, I, 1961, col. 556—558.

19 Em. Doruțiu-Boilă, *S.C.I.V.* 23, 1, 1972, p. 53, care diminuează însă în mod nejustificat importanța teritoriului capidavens.

20 C.I.L., III, 12491, cu comentariile lui V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, A.A.R.M.S.I., II, XXXV, 1912—1913, p. 469 și Gr. Florescu, *Capidava Monografie arheologică*, I, București, 1958, p. 16—19.

21 Em. Popescu, *Studii Clasice*, IX, 1967, p. 184—190.

22 V. Pârvan, *op. cit.*, p. 502—509 ; Gr. Florescu, *R.I.R.*, XVI, 1, 1946, p. 10—15 ; I. Barnea și colab., *Materiale*, IV, 1957, p. 155—172 ; V. 1959, p. 461—472 ; E. Bujor, G. Simion, *Materiale*, VII, 1961, p. 391—397. O monografie a cetății este încă un deziderat.

23 Gr. Tocilescu, *R.I.A.F.*, VIII, 1902, p. 283 = V. Pârvan, *loc. cit.*

24 În același sens R. Vulpe, *op. cit.*, p. 154.

25 Pentru constituția premunicipală de la Troesmis vezi articolul lui R. Vulpe, citat în nota 4 precum și cel al Emiliu Doruțiu Boilă, citat în nota 8.

26 V. Pârvan, *op. cit.*, p. 493 n. 2 = J. Weiss, *J.O.A.L.*, XVI, 1913, col. 205—208.

titlul de ipoteză, urmîndu-l în această privință pe V. Pârvan, că Valens ar fi fost *quinquennalis* al întregului teritoriu noviodunens, Celerianus și Claudius.....nefiind decît *magistri* într-un *vicus* din același teritoriu²⁴.

Al treilea document provine de la Troemis, datează din 163 e.n. — deci din perioada cît legiunea V Macedonica mai staționa aici²⁵ — și menționează construcția unui templu pentru veteranii și cetățenii Romani de aici de către C. Plancius... din Ancyra și M. In[steius ?...conducători ai teritoriului troesmens (*territoriū Troes-mensis*)²⁶. După cum se vede funcția acestora nu este menționată și dacă V. Pârvan, editorul inscripției, se credea în drept să postuleze că este vorba de *praefecti*, cu mai multă dreptate R. Vulpe socotește că titlul lor va fi fost tot cel de *quinquennales*, după analogia cu cei de la Capidava și Noviodunum²⁷.

Cu inevitabile dificultăți provocate de starea proastă în care ne-au parvenit aceste documente și, să o recunoaștem, de limitele cunoștințelor noastre în general, socotim că ele reprezintă jaloane demne de luat în considerație pentru confirmarea aserțiunilor lui A. Mócsy. Astfel rezultă că teritoriile a trei unități militare erau conduse de civili al căror titlul este foarte probabil cel de *quinquennales*, desigur după titulatura municipală, și nu de militari. În ce măsură ei vor fi fost încă doar reprezentanții *canabae*-lor, așa cum ar rezulta după A. Mócsy, ne este însă mai greu să o spunem. Nu trebuie uitat faptul că lîngă fiecare din aceste unități militare exista cite o așezare indigenă — *civitas la Troesmis* și eventual la Noviodunum, *vicus* mai curînd la Capidava²⁸ — și că aceasta impunea o repartitie a teritoriului între *canabae* și aceste așezări indigene. Funcția de *quinquennalis territorii* pare a reflecta mai curînd această conducere bipartită, în sensul că teritoriile aveau nevoie de un organism formal independent atît față de *canabae* cît și față de *civitates*, așa cum a înțeles încă din primul moment V. Pârvan, chiar dacă aserțiunile sale în această privință trebuiesc circumscrise la primele trei sferuri ale secolului II e.n.²⁹

Criza din ultimul sfert al secolului II e.n. va aduce schimbări radicale și în problema pe care o cercetăm. Municipalizarea anumitor centre urbane, în care autoritatea militară nu mai este prezentă cel puțin din punctul de vedere administrativ, nu exclude, așa cum s-a arătat, întărirea controlului militar în celele nemunicipalizate. Aceasta nu înseamnă însă că municipiile vor fi fost scutite de plata impozitului *annona militaris*.

Dacă, așa cum a demonstrat D. van Berchem, *Itinerarium Antonini* nu mai este de considerat a la banală listă de etape ci o listă a birourilor de percepere a acestui impozit³⁰, ar trebui invocat în primul rînd faptul că majoritatea așezărilor dobrogene figurează în acest itinerariu, detaliu de natură să ne convingă că, indiferent de structura lor administrativă, ele vor fi fost obligate să asigure întreținerea armatei³¹. Dar ceea ce ne interesează aici este maniera în care vor fi fost supravegheate în continuare celele nemunicipalizate de către autoritățile militare, altfel spus de verificat dacă într-adevăr se poate constata o recrudescență a controlului militar față de qvasiautonomia din perioada precedentă.

Dacă nu ne înșelăm, întru confirmarea acestei opinii ar putea fi invocate alte trei documente dobrogene, în aparență banale, dar revalorificabile în contextul pe care-l discutăm aici. Este vorba mai întîi de rezolvarea conflictului de hotărnicie din teritoriul cetății Ausdecensilor adusă la îndeplinire în anii 175—176 e.n. de Anternius Antoninus, tribun al cohorței I Cilicum³². Cum se știe localizarea documentului este încă discutabilă³³, la care se adaugă faptul că nu sîntem informați despre maniera în care va fi fost condus acest teritoriu în perioada precedentă,

27 R. Vulpe, S.C.I.V., IV, 3—4, 1953, p. 574 și 576.

28 Idem, Acta Antiqua . . . , p. 148, și 154.

29 V. Pârvan, Descoperiri nouă . . . , passim.

30 D. van Berchem, op. cit., p. 166—181.

31 *Itinerarium Antonini*, 224,1—227,4 ; Sucidava, Axiopolis, Capidava, Carsium, Cius, Beroe, Troesmis, Arrubium, Dinogetia, Noviodunum, Aegyssus, Salsovia, Halmyris, Vallis Domitiana, Ad Salices, Histria, Tomis, Calatis.

32 C.I.L., III, 14.437² = D. Tudor, A.U.B. Ist., 5, 1956, p. 45—47. Pentru datarea corectă, după numele guvernatorului P. Helvius Pertinax — menționat în inscripție —, vezi J. Fitz, Die Laubahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior, Weimar, 1966, p. 48.

33 D. Tudor, op. cit., p. 52. Dubiul ne-a fost confirmat și de E. Comșa.

dar aceasta nu ne împiedică să considerăm că ne aflăm în fața primei hotărânicii făcute *manu militari* din Dobrogea.

Al doilea document provine de la Buteridava sau vicus Buteridavensis (Mihai Viteazu) din teritoriul histrian și în el se menționează o redelimitare de teren efectuată între anii 198—202 e.n. de către prefectul flotei dunănene M. Vindius Verianus³⁴. Or, dacă Verianus procedează la asemenea operații în teritoriul histrian — în cadrul unui proces de extindere a autorității militare care are explicații mai profunde³⁵ — este sigur că autoritatea se va fi fost de necontestat în teritoriul noviodunens, adică unde se întîmplă să știm care va fi fost situația în perioada precedentă.

La fel de relevantă ne apare situația pusă în evidență de al treilea document provenind de această dată din teritoriul capidavens, în care este menționată hotărânicia lui Iulius Vitales, centurion de legiune, din 229 e.n.³⁶. Asemenea documentului precedent, inscripția pe care o discutăm marchează ea însăși un argument în plus pentru demonstrația pe care o încercăm aici.

Cît privește valoarea probatorie a delimitărilor de teren efectuate de către militari sau civili, ajunge să amintim — aceasta pentru a nu face decît să schițăm ceea ce s-ar cere verificat pe o cantitate imensă de documente — că ele nu erau făcute obligatoriu *manu militari*, cum se mai crede încă, ci că ele erau aduse la îndeplinire de diverși funcționari administrativi, cum ar fi guvernatorul însuși, procuratorul provinciei sau o serie de judecători desemnați de aceștia³⁷. Faptul că în Dobrogea dinastiei Severilor întîlnim trei delimitări de teren efectuate de către militari nu poate fi, credem, ușor desprins de tendința generală de militarizare a Imperiului, de întărire a controlului militar în teritoriile nemunicipalizate și, în fine, de extinderea și regularizarea impozitului în natură *annona militaris*.

Ajunși la sfîrșitul cercetării noastre se cuvine, credem, subliniat aportul decisiv al lui A. Mócsy la problema evoluției raporturilor dintre așezările militare și civile, contribuție pe care am căutat să o corelăm cu realitățile dobrogene. Descoperiri viitoare vor veni desigur să infirme sau să confirme ipoteza învățatului maghiar dar pînă atunci socotim că ne aflăm în fața unei interpretări cu profunde implicații istorico-economice, de natură să ne explice vitalitatea remarcabilă a acestor centre militare care reușesc să supraviețuiască catastrofelelor invazii gotice, constituind între secolele IV—VII e.n. celule apte să perpetueze procesul de romanizare de la Dunărea de Jos.

34 C.I.L., III, 14.447 = I. I. Russu, S.C.I.V., VI, 1—2, 1955, p. 75—86.

Localizarea se datorează Emiliei Doruțiu Boilă, S.C.I.V., XV, 1 1964, p. 132, nr.

35 Al. Suceveanu, Peuce, II, 1971, p. 155—166 și mai recent în R.R.H., XIII, 2, 1974, p. 217—238.

36 V. Pârvan, Ulmetum, II, 2, p. 389, nr. 26 = Gr. Florescu, S.C.I.V., VIII, 1—4, 1957, p. 317—321.

37 În inscripția C.I.L., III, 856 (Thessalia) cel care efectuează delimitarea este guvernatorul provinciei, în cea publicată de P. Ducrey, B.C.H., XCIII, 1969, II, p. 846—852 (Cipru), procuratorul provinciei, iar în cea editată de P. A. Rac Kay, Hesperia, XXXIV, 3, 1965, p. 248—253 (Macedonia) un judecător desemnat de guvernator. Interesantă este observația lui Em. Condurachi, S.C.I.V., 19.4, 1968, p. 592 după care în Dalmatia delimitările de teren erau făcute în secolul I e.n. de către militari iar în secolul II e.n., de către agrimensores civili.

L'EVOLUTION DES RAPPORTS ENTRE LES ÉTABLISSEMENTS MILITAIRES ET CIVILS AU BAS-DANUBE

RÉSUMÉ

Tout en soulignant l'intérêt de ce sujet pour le problème de la romanisation par la voie de l'urbanisation, on passe en revue les diverses opinions des auteurs (Th. Mommsen, O. Bohn, A. Schulten etc.) en s'arrêtant aux récentes théories de F. Vittinghoff et A. Mócsy. Suivant le savant allemand les camps militaires n'ont jamais eu un territoire, les camps auxiliaires n'ont pas développé des *canabae* et, enfin, ce n'est que des *vici* ou des *civitates* annexes aux camps légionnaires que proviennent les futurs *municipes*. Suivant le savant hongrois on peut faire la distinction entre le I-er siècle quand les camps avaient des larges territoires, les premiers trois quarts du II-e siècle quand les *canabae* ont une certaine autonomie et le III-e siècle quand l'autorité militaire redevient prépondérante.

Les documents épigraphiques de la Scythie Mineure confirment ces dernières assertions. Tandis qu'au II-e siècle les territoires militaires sont conduits par des *quinquennales* civils (Capidava, Noviodunum, Troesmis), au III-e siècle on constate plusieurs délimitations des terres effectuées par des militaires (*Histris, Capidava, Civitas Ausdecensium*).